

به نام خداوند جان و خرد

ادبیات فارسی

(قالب های شعر فارسی)

دبیرستان نمونه دولتی دکترا ایوب آزاد حسینی

قالب های شعر فارسی

قالب های شعر فارسی

بیت : به هر سطر از یک شعر بیت می گویند . (نکته : کوچکترین واحد شعر یک بیت است .)

مصراع (مصرع) : هر بیت از دو قسمت تشکیل شده است که هر قسمت یک مصراع نام دارد . (نکته : کمترین مقدار سخن

آهنگین را مصراع می نامند .)

مثال : بشنو از نی چون شکایت می کند از جدایی ها حکایت می کند

قافیه : به کلمات غیر تکراری گفته می شود که در پایان بیت ها و مصراع ها می آیند ، بطوری که یک یا چند حرف آخر آنها

با هم مشترک است

نکته (۱) : حرف یا حروفی که در کلمات قافیه مشترک می آیند « حروف قافیه » نام دارند

مثال (۱) : آتش عشق است کاندر نی فتاد جوش عشق است کاندر می فتاد

مثال (۲) : سرآن ندارد امشب که برآید آفتایی چه خیالها گذر کرد و گذر نکرد خوابی

نکته (۲) : اگر دو کلمه قافیه در تلفظ یکسان ، ولی در معنی متفاوت باشند قافیه درست است

مثال : آتش است این بانگ نای و نیست باد هر که این آتش ندارد نیست باد

توضیح : این بیت دارای دو قافیه است که هر دو کلمه قافیه ، از نظر شکل ظاهری با هم یکسان هستند

اما از جهت معنی با هم فرق دارند . بطوری که نیست در مصراع اول فعل و در مصراع دوم اسم می باشد

و کلمه باد در مصراع اول اسم ، اما در مصراع دوم فعل دعا است

قالب های شعر فارسی

قافیه میانی : گاهی برای غنی تر کردن موسیقی شعر علاوه بر قافیه پایانی ، قافیه ای در میان مصراج می آید که به آن قافیه

میانی گویند

مثال : ملکا ذکر تو گوییم که تو پاکی و خدایی نروم جز به همان ره که توام راه نمایی

همه در گاه تو جویم همه از فضل تو پویم همه توحید تو گوییم که به توحید سزا بی

بیت مُقْعَّی : ابیاتی که مصراج های دوم آنها هم قافیه باشند

مثال : نه چنان گناهکارم که به دشمن نم سپاری تو به دست خویش فرمای اگرم کنی عذابی

دل همچو سنگت ای دوست به آب چشم سعدی عجب است اگر نگردد که بگردد آسیابی

بیت مُصْرَع : به بیتی گفته می شود که در هر دو مصراج آن قافیه رعایت شده باشد

مثال : زمین گشت روشن تر از آسمان جهانی خروشان و آتش دمان

قافیه ی دوگانه که نام دیگر آن «ذوقافیتین» است، به اشعاری گفته می شود که دو قافیه در کنار هم باشند، یا اندکی فاصله

داشته باشند:

یکی از هستی خود گفت و پندار یکی مستغرق بت گشت و زnar

ای شاه زمین بر آسمان داری تخت سست است عدو تا تو کمان داری سخت

قالب های شعر فارسی

حاجب: کلمه ای است بیش از قافیه اصلی به یک معنی تکرار شود از محسنات شعری محسوب می شود این گونه قافیه را قافیه

محجوب می گویند. چشم دولت، ز سواد قلمت، گشت منیر باع دانش، ز سحاب کرمت، گشت نصیر

ردیف : کلمات یا کلماتی است که بعد از قافیه در پایان مصraig ها و ایات می آیند و عیناً از نظر لفظ و معنی یکسان می باشند

مثال : برق با شوقم شراری بیش نیست شعله ، طفل نی سواری بیش نیست

آرزوهای دو عالم دستگاه از کف خاکم غباری بیش نیست

تذکر : بیت اول این شعر مصraig و دو بیت با هم مقفى هستند

یاد آوری : اگر دو کلمه پایان مصraig ها یا ایات در تلفظ یکسان اما در معنی متفاوت باشند ، ردیف به حساب نمی آیند بلکه قافیه هستند

مثال : خرامان بشد سوی آب روان چنان چون شده ، باز جوید روان

توضیح : دو کلمه « روان » بیت بالا قافیه اند زیرا کلمه « روان » در مصraig اول به معنی روح و جان آمده است

نکته (۱) : بیت یا شعری که دارای ردیف باشد ، مردف نامیده می شود

نکته (۲) : آوردن ردیف در شعر اجباری نیست اما اگر شاعر بخواهد از ردیف استفاده کند بلا فاصله آن را بعد از قافیه می آورد

نکته (۳) : آوردن قافیه در شعر ستی اجباری است ولی در شعر نو (نیمایی) جایگاه خاصی ندارد

تخلص : نام شعری شاعر است که در ایات پایانی شعر خود می آورد

قالب های شعر فارسی

نکته: تخلص بیشتر در قالب شعری غزل و قصیده کاربرد دارد

مثال (۱): در شمار ار چه نیاورد کسی حافظ را
شکر کان محنت بی حد و شمار آخر شد

مثال (۲): امروز رو نکرد به در گاه حق سنا
فردا به سوی در گه او با چه رو رو د؟

« گفتار دوم » قالب های شعر فارسی

تعريف قالب: قالب شکلی است که قافیه، به شعر می بخشد و تقاؤت قالب ها با یکدیگر بسته به چگونگی قرار گرفتن قافیه

آنهاست. (در واقع نحوه بکارگیری قافیه تعیین کننده قالب شعر است)

نکته: چنانچه نحوه ی بکار بگیری قافیه در بعضی از قالب های شعر فارسی مانند قصیده با غزل و رباعی با دو بیتی یکسان باشد

می توان به کمک تعداد ایيات، محتوا و وزن شعر، نوع قالب آن را مشخص کرد.

قالب های شعر فارسی عبارتند از: قصیده، غزل، قطعه، مثنوی، رباعی، دو بیتی، چهار پاره، ترجیح بند، ترکیب بند، مسمط،

مستزاد، شعر فرد (تک بیت) و شعر نیمایی

قصیده: شعری است بر یک وزن و یک قافیه که مصراع اول بیت نخست، با همه ی مصراع های دوم ایيات دیگر هم قافیه

باشد

***نمونه قصیده:** دلا تا کی در این دنیا فریب این و آن بینی / یکی زین چاه ظلمانی برون شو تا جهان بینی

جهانی کاندرو هر دل که یابی، پادشا یابی / جهانی کاندرو هر جان که بینی شادمان بینی

قالب های شعر فارسی

نه بر اوج هوا او را عقابی دل شکر یابی / نه اندر قعر بحر او را نهنگی جان ستان بینی

مشخصات قصیده :

۱- تعداد ایيات آن از پانزده بیت بیشتر است

۲- درون مایه و محتوای آن موضوعاتی چون مدح، حکمت، عرفان، وصف، پند و اندرز، جشن، شکر، شکایت و مسائل اجتماعی می باشد

۳. بیت اول قصیده را که مصرع است « مطلع » و به بیت آخر آن « مقطع » می گویند.

۴. قصیده اولین قالب شعر فارسی است که به تقلید از شعر عربی از نیمه هی قرن سوم پدید آمد

۵- داشتن وحدت موضوع (یعنی ایيات قصیده باید مربوط به یک مفهوم و موضوع باشد .)

شکل گرافیکی قالب قصیده:

@ @

@

@

@

قالب های شعر فارسی

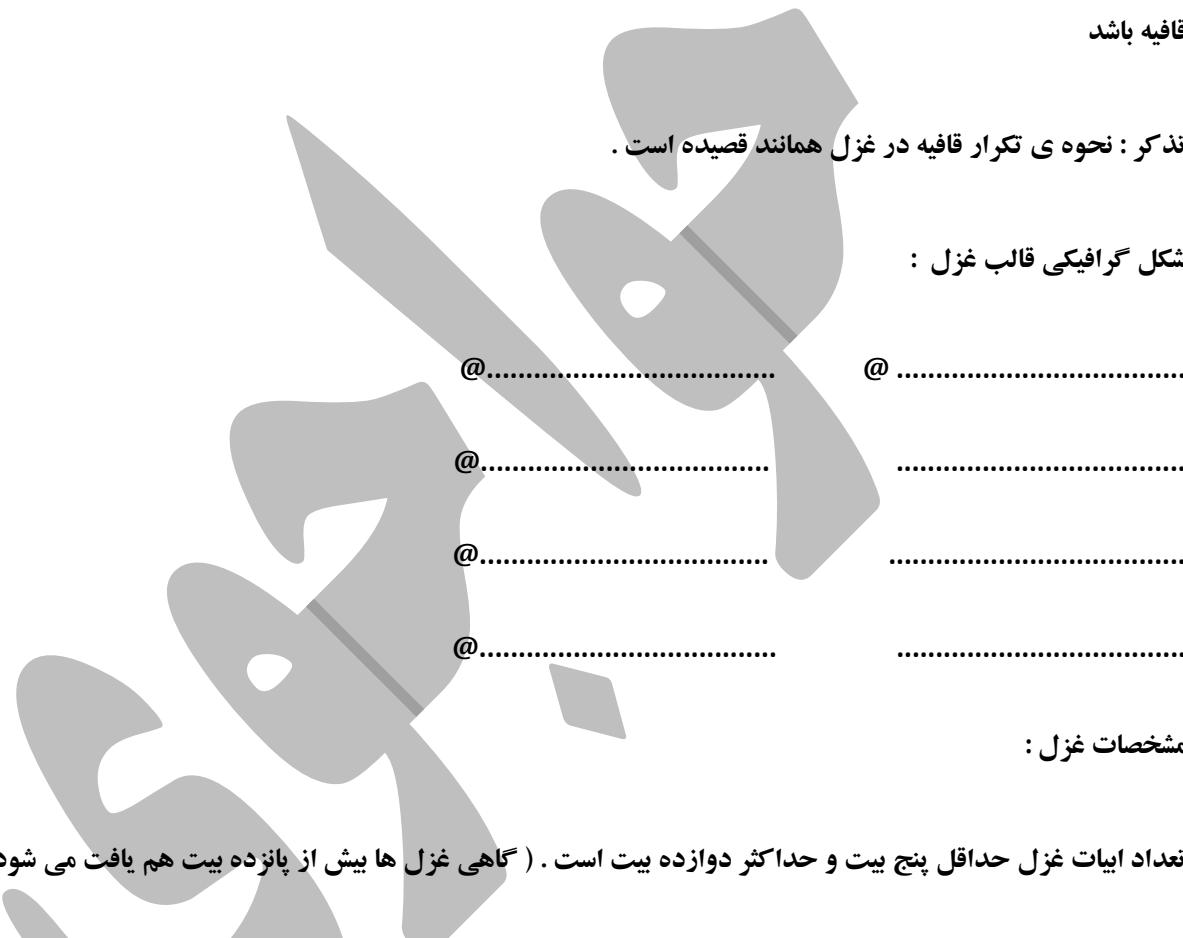
قصیده سرایان مشهور عبارتنداز : انوری ، خاقانی ، ناصر خسرو ، سعدی ، فرخی سیستانی ، رودکی ، منوچهری ، مسعود سعد
سلمان ، ملک الشعرا بهار ، دکتر مهدی حمیدی ، مهرداد اوستا ، امیر فیروز کوهی و ...

غزل : شعری است بر یک وزن و یک قافیه به طوری که مصraig اول بیت نخست ، با همه ی مصraig های دوم ایات دیگر هم

قافیه باشد

تذکر : نحوه ی تکرار قافیه در غزل همانند قصیده است .

شکل گرافیکی قالب غزل :

مشخصات غزل :

تعداد ایات غزل حداقل پنج بیت و حداقل دوازده بیت است . (گاهی غزل ها بیش از پانزده بیت هم یافت می شود .)

درون مایه و محتوای غزل بیان عواطف و احساسات ، عشق و عرفان و گاهی هم مضمون اجتماعی می باشد .

در غزل تنوع مطالب ممکن است . (یعنی موضوع هر بیت می تواند با ایات دیگر فرق داشته باشد .)

غزل از قرن ششم به وجود آمده است . (در واقع همان تغزل قصیده است) از آغاز پیدایش ، عاشقانه و با ظهور سنایی عارفانه می شود .

قالب های شعر فارسی

با ظهور انقلاب مشروطه ، غزل مضمون اجتماعی نیز به خود می گیرد

نکته : غزل عاشقانه را سعدی و غزل عارفانه را مولوی به اوج خود رساندند حافظ که سر آمد غزل سرایان شعر فارسی است ،

شیوه ی عاشقانه – عارفانه را به کمال رساند

مشهورترین غزل سرایان عبارتنداز : حافظ ، سعدی ، مولوی ، صائب تبریزی ، عراقي ، فرخی یزدی ، رهی معیری ، شهریار و

فرق غزل و قصیده : ۱- از نظر تعداد ایيات ۲- درون مایه و محتواي ۳- وحدت موضوع

نکته : اگر شاعر بیت نخست مطلع غزل و قصیده خود را زیبا و دلپسند بیاورد ، از آن به حسن مطلع تعییر می شود به طوری که

شنونده برای شنیدن باقی سخن تشویق گردد

نکته : اگر شاعر بیت آخر شعرش را (معمولاً قصیده یا غزل) به نحوی شیوا و دلنیشین بیاورد که به عنوان حسن ختم در روح

شنونده و خواننده اثر نیک و خوش باقی بگذارد ، از آن به حسن مقطع تعییر می شود.

قطعه : شعری است متشکل از چند بیت هم وزن که فقط مصراع های دوم آن هم قافیه باشد

@

@

@

مشخصات قطعه

حداقل قطعه دو بیت و حداقل آن معمولاً بیست بیت می باشد . (گاهی قطعه های چهل و پنجاه بیتی هم یافت می شود)

قالب های شعر فارسی

موضوع و درون مایه قطعه معمولاً مسائل اخلاقی ، اجتماعی ، تعلیمی ، حکایت ، حکمت ، مدح ، وصف ، هجو و ... می باشد

تعداد قافیه با ایيات برابر است

قطعه وحدت موضوع دارد یعنی از اول تا آخر ایيات ، درباره ی یک موضوع خاص است

قطعه از آغاز شعر فارسی (قرن سوم) با ظهور رود کی پدید آمده و تا روزگار ما ادامه دارد

مشهورترین قطعه سرایان عبارتند از : انوری ، ابن یمین ، و پروین اعتمادی

مثنوی : شعری است بر یک وزن با بیت های مصرع ، که هر بیت قافیه ای جداگانه دارد . و چون هر بیت دارای دو قافیه

است آن را مثنوی (مزدوج یا دوتایی) نامیده اند.

نمودار مثنوی :

@@

&&

**

.....#

مشخصات مثنوی

۱.. تعداد ایيات مثنوی حداقل دو بیت است و حداقل برای آن وجود ندارد.

قالب های شعر فارسی

۲. مثنوی مناسب ترین قالب برای بیان داستان ها و مطالب طولانی از جمله تواریخ و قصص است.

۳. موضوع و درون مایه مثنوی حماسی، تاریخی، اخلاقی، تعلیمی، عاشقانه، بزمی و عارفانه است.

مشهور ترین مثنوی سرایان عبارتنداز: فردوسی، نظامی، اسدی توسي، مولوی، عطار، سعدی، سنایی، جامی، پروین اعتصامی

و شهریار

رباعی : شعری است دارای چهار مصraع هم وزن که رعایت نمودن قافیه در مصراع های اوّل، دوم و چهارم الزامی است

ولی در مصراع سوم اختیاری است. یعنی مصراع سوم می تواند با مصراع های دیگر هم قافیه باشد یا نباشد

نمودار رباعی

..... #

.....

مشخصات رباعی

۱. رباعی بر وزن لاحول ولا قوه الا بالله می باشد.

۲. درون مایه و محتوای رباعی عارفانه، عاشقانه و یا فلسفی است.

۳. مناسب ترین قالب برای ثبت لحظه های کوتاه شاعرانه است.

رباعی سرایان مشهور عبارتنداز: خیام، مولوی، عطار، بیدل دھلوی و خواجهی کرمانی

قالب های شعر فارسی

قالب دویتی: دو بیت هم وزن است که از نظر شکل قافیه همانند رباعی است.

نمودار دویتی :

..... #

.....

مشخصات دویتی

۱. دویتی بر وزن مفاعلین ، مفاعلین ، فعلون

۲. موضوع و درون مایه دویتی در فارسی « ترانه » است که رایج ترین قالب شعر درنzed روستایان است .

مشهور ترین دویتی سرایان عبارتنداز : بابا طاهر همدانی ، فائز دشتستانی

راه تشخیص رباعی از دویتی

همانطور که خوانده اید ، رباعی و دویتی فقط از نظر وزن با هم اختلاف دارند . لذا برای تشخیص این دو قالب از یکدیگر

فقط کافی است اوّلین هجای هر یک از دو قالب شعر را بشناسید . (دویتی با هجای کوتاه و رباعی با هجای بلند آغاز می شود .

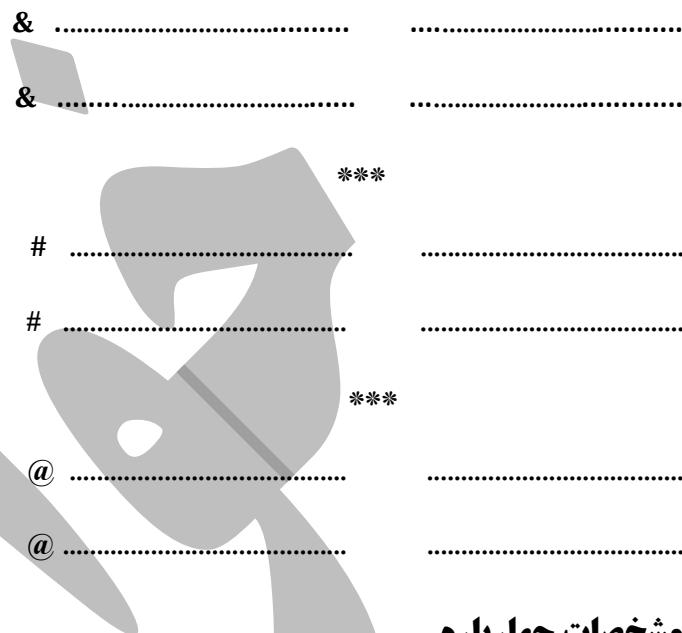
چهار پاره (دویتی های به هم پیوسته)

دویتی های هم وزن با قافیه های مختلف که در معنی به هم پیوسته هستند . با این تفاوت که قافیه معمولاً در مصraع های دوم

رعایت می شود

قالب های شعر فارسی

نمودار چهارپاره

مشخصات چهارپاره

محتوها و درون مایه های چهارپاره اجتماعی و غنایی است

هر بند از چهارپاره (دو بیت) است اما شاعر در آوردن تعداد این بند ها محدودیتی ندارد

چهارپاره بر خلاف دویتی محدودیت وزنی ندارد بلکه به وزن های مختلف سروده می شود

زمان رواج این قالب در ایران پس از مشروطه است

مشهور ترین چهارپاره سرایان عبارتنداز : ملک الشعرا بهار ، رشید یاسمی ، فریدون تولی ، فریدون مشیری و دکتر حمیدی

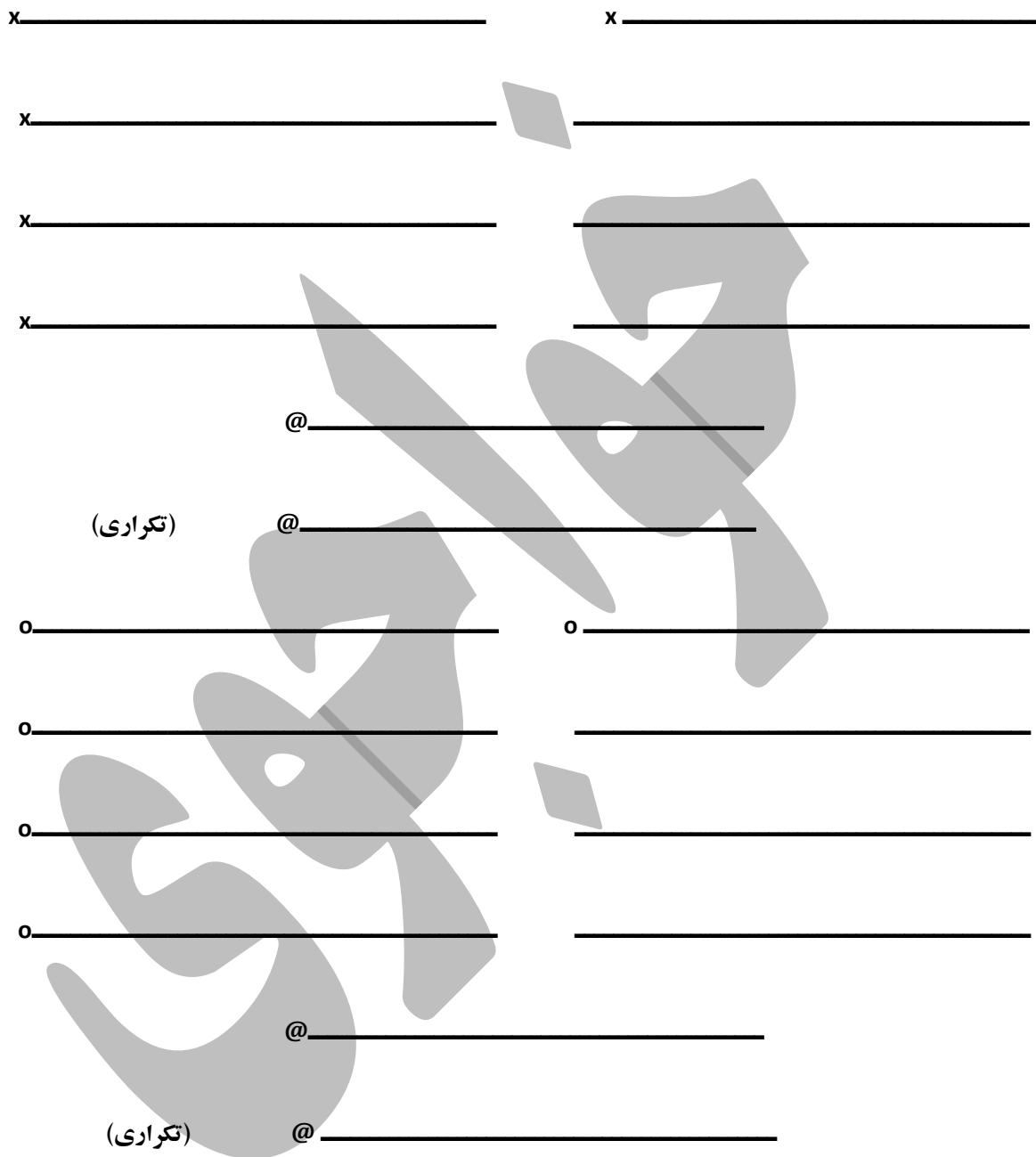
ترجیع بند : این قالب شعری ، مجموعه ای است از چند بخش هم وزن با قافیه های متفاوت که یک بیت مصروع و تکراری

به عنوان بیت « ترجیع یا بر گردن » در پایان هر یک از بخش ها می آید و آنها را به هم پیوند می دهد

نکته : هر بخش ترجیع بند از نظر قافیه کاملاً شبیه یک غزل است

قالب های شعر فارسی

نمودار ترجیع بند

نکته ۱) قدیمی ترین ترجیع بند از فرخی سیستانی است

نکته ۲) زیبا توین ترجیع بند های شعر فارسی سعدی (قرن ۷) عاشقانه هاتف اصفهانی (قرن ۱۲) عارفانه

قالب های نثر فارسی

نکته ۳) از شرط های زیبایی ترجیح بند این است که بیت آخر هر رشته با بیت ترجیح - از نظر معنایی تناسبی تمام داشته باشد

نکته ۴) ترجیح بند خاص شعر فارسی است

توجه: به هر یک از بخش های ترجیح بند « خانه یا رشته » و به بیت مصرع میان آنها « ترجیح یا برگردان » می گویند

ترکیب بند : غزل هایی است، هم وزن با قافیه های متفاوت که با بیت مصرع غیر تکراری، به هم می پیونددند

قالب های شعر فارسی

تفاوت ترجیح بند با ترکیب بند : دانش آموزان عزیز! دو بیت ترجیح بند و ترکیب بند فقط در « بیت مصروع پایانی » در

هر بخش با هم اختلاف دارند. بطوریکه در ترجیح بند « بیت مصروع پایانی » عیناً در پایان هر بخش تکرار می شود. اما در

ترکیب بند « ایات مصروع پایانی » در هر بخش با هم فرق دارند.

در ترکیب بند ، شکل قافیه و تعداد ایات هر یک از بخش ها شبیه قالب غزل است اما شاعر در آوردن تعداد غزل ها آزاد می

باشد.

درون مایه و محتوای ترکیب بند مسائلی چون رثا ، مدح و عشق و عرفان است

ایات پایانی غزلها ، با بیت مصروع پایان هر بخش ارتباط معنایی دارد که این ارتباط باعث وحدت موضوع در کل ترکیب بند

می گردد

اولین ترکیب بند از قطران تبریزی است . (قرن پنجم)

مشهورترین ترکیب بند سرایان عبارتنداز : جمال الدین عبدالرزاق اصفهانی ، محتشم کاشانی و وحشی بافقی

مسmet : شعری است که از رشته های گوناگون پدید می آید و هر رشته از چند مصraig هم وزن و هم قافیه تشکیل می شود

و در هر رشته تمام مصraig ها به جز مصraig آخر ، هم قافیه است . و مصraig آخر هر رشته را « بند » می گویند . این مصraig ها

(بند ها) که در تمام رشته ها هم قافیه هستند ، در واقع حلقه ای ارتباط رشته ها نیز محسوب می شوند

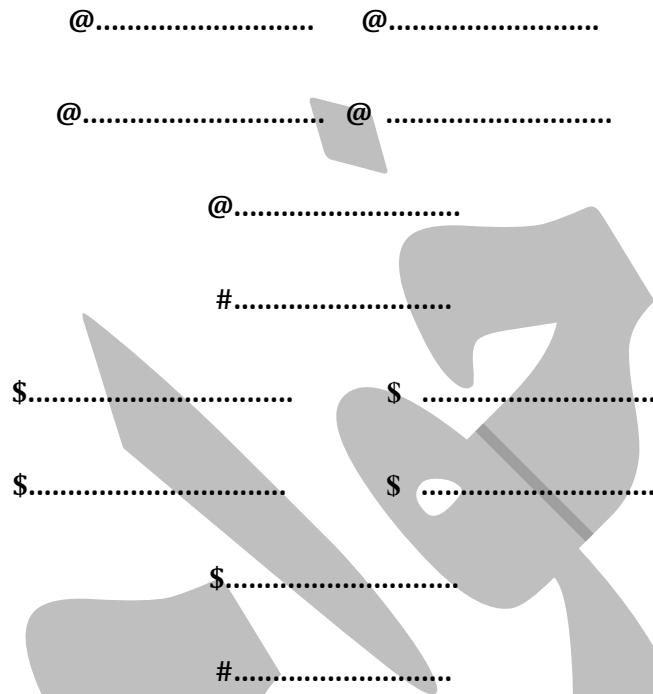
توجه : هر رشته از مسمط معمولاً سه تا شش مصraig دارد که به اندازه ای تعداد مصraig ها نام گذاری می شوند . یعنی سه

مصraigی را مسمط مثلث ، چهار مصraigی را مسمط مربع ، پنج مصraigی را مسمط مخمس و شش مصraigی را مسمط مسدس

می گویند

قالب های شعر فارسی

نمودار مسمط مخمس

نکته: گاهی شاعر همه‌ی مصراع‌های رشته اول را، با تمام مصراع‌های آخر همه‌ی رشته‌ها (بند‌ها) هم قافیه می‌آورد

مشخصات مسمط

تعداد رشته‌های مسمط نامعین و به اختیاری شاعر است

موضوع و محتوای قالب مسمط تغزل، مدح، اشعار سیاسی، ملّی و میهنی است

بنیانگذار مسمط منوچهر دامغانی (شاعر قرن پنجم) است

مشهورترین مسمط سرایان عبارتنداز: منوچهر دامغانی، قآنی و ملک الشعرا بهار

قالب های شعر فارسی

مسمت تضمینی

شعری است که شاعر به عنوان تضمین ، معمولاً ، غزلی را از شاعر معروفتر انتخاب می کند و هر یک از بیت های آن غزل را به

ترتیب در پایان هر رشته از مسمط خود می آورد که مصراع های دوم ایيات غزل « بند هر رشته » قرار می گیرند

نکته : تعداد رشته های مسمط تضمینی تابع تعداد بیت های غزل است . (برای مثال اگر غزل مورد تضمین هفت بیت باشد ،

مسمت نیز هفت رشته خواهد بود .)

مشهورترین سرایندگان مسمط تضمینی عبارتنداز : ملک الشعرا بهار ، استاد شهریار و شیخ بهایی

مستزاد : به شعری گفته می شود که به آخر هر مصراع آن یک قالب شعری دیگر ، به صورت کلمات موزون (وزن دار)

افزوده می شود . بطوری که کلمه یا کلمات افزوده شده معنی مصراع ماقبل خود را تکمیل می کند

نکته : کلمات موزون پایان مصراع ها همگی بر یک وزن می باشند و با مصراع های قبل خود نیز هم وزن اند

توجه : دانش آموزان عزیز به خاطر داشته باشید که مصراع های اول مستزاد خود در واقع یکی از قالب های قطعه ، رباعی یا

غزل بوده است که شاعر با افزودن کلمات موزون به پایان هر مصراع قالب جدیدی به نام مستزاد ساخته است به گونه ای که

کلمات موزون معمولاً تابع قالب شعر های اصلی می باشند

@----- -----

@----- -----

@----- -----

@----- -----

قالب های شعر فارسی

مشخصات مستزاد

موضوع و درون مایه مستزاد می تواند مدح ، عشق و عرفان ، مسائل اجتماعی و میهنی باشد

تنهای قالب شعر سنتی است که مصراع های آن با هم مساوی نیستند

اولین مستزاد در قرن پنجم از مسعود سعد سلمان بر جای مانده است

نکته : اهمیت مستزاد در آن است که در پیدایش شعر نیمایی اثر داشته و منبع الهام نیما در کوتاه و بلند کردن مصراع های

شعر نو بوده است

مشهورترین مستزاد سرایان عبارتنداز : مسعود سعد سلمان ، نسیم شمال ، ملک الشعرا بهار ، ادیب الممالک فراهانی ، اخوان ثالث و

حسام هروی

فرد (تک بیت) بیتی است مستقل که شاعر تمام منظور خودش را در همان یک بیت بیان می کند و این یک بیت ممکن

است مصور باشد یا غیر مصور

مثال : مردی نه به قوت است و شمشیر زنی آن است که جوری که توانی نکنی

درون مایه و محتوای مفردات معمولاً مسائلی چون پند و اندرز و حکمت می باشد

مشهورترین تک بیتی سرایان عبارتنداز : سعدی و صائب تبریزی

قالب های شعر فارسی

شعر نیمایی : شعری است با مصraig های کوتاه و بلند که قافیه در آن نظم خاصی ندارد . این گونه اشعار دارای وزن

هستند و گاهی هم قافیه دارند اما طول مصraig های آن با هم مساوی نیست

مشخصات شعر

مضمون و درون مایه شعر نیمایی احساسات ، تجربیات شخصی ، عشق ، سیاست و اجتماع می باشد

پدید آورنده ی شعر نیمایی ، علی اسفندیاری مشهور به « نیما یوشیج » است

تفاوت شعر نیمایی با قالب های سنتی

محتوا و درون مایه : نگاه تازه به طبیعت و جهان ، جهت گیری اجتماعی و استفاده از نمادها در طرح مسائل اجتماعی ، انکاس

فضای طبیعی و رنگ محلی در شعر از ویژگی های محتوایی شعر نیمایی است

تحولات شعر نیمایی از نظر قالب : کوتاه و بلند شدن مصraig ها و جابجایی قافیه از ویژگیهای دیگر شعر نیمایی به شمار می آید

شعر آزاد یا نیمایی پس از نیما که وزن دارد اما جای قافیه در آن مشخص نیست . مانند بعضی از سروده های مهدی اخوان ثالث ،

سهراب سپهری و قیصر امین پور

شعر سپید که آهنگ دارد اما وزن عروضی ندارد و جای قافیه در آن مشخص نیست . مانند بعضی از اشعار موسوی گرمادودی

موج نو که نه آهنگ دارد نه قافیه و نه وزن عروضی . فرق آن با نثر در تخیل شعری است . شعر موج نو به دشواری و مشکل

بودن مشهور است . مانند برخی از اشعار احمد رضا احمدی

مشهورترین سرایندگان شعر نیمایی (نو) عبارتنداز : نیما یوشیج ، مهدی اخوان ثالث ، فرخ فرزاد و سهراب سپهری